

Trabzon İlahiyat Dergisi
Trabzon Theology Journal
ISSN 2651-4559 | e-ISSN 2651-4567
TİD, cilt / volume: 9, sayı / issue: 1
(Bahar / Spring 2022): 331-355

İbn Cinnî'nin Dillerin Kökeni ve Ortaya Çıkışı Hakkındaki Görüşleri
Ibn Jinnî's Views on the Origin and Emergence of Languages

Tahsin Yurttaş

Dr. Öğr. Üyesi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi,
İslami İlimler Fakültesi, Arap Dili ve Belâgatı Anabilim Dalı
Assist. Prof., Ankara Yıldırım Beyazıt University,
Faculty of Islamic Sciences, Department of Arabic Language and Rhetoric
Ankara/Turkey

e-mail: yurttastahsin@gmail.com

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9590-0770>

DOI: 10.33718/tid.1109944

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 27 Nisan / April 2022

Kabul Tarihi / Date Accepted: 8 Haziran / June 2022

Yayın Tarihi / Date Published: 30 Haziran / June 2022

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Haziran / June

Atıf / Citation: Tahsin Yurttaş, "İbn Cinnî'nin Dillerin Kökeni ve Ortaya Çıkışı Hakkındaki Görüşleri", *Trabzon İlahiyat Dergisi* 9/1 (Bahar 2022): 331-355

İntihal: Bu makale, iThenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism detected.

web: <http://dergipark.gov.tr/tid>
mailto: trabzonilahiyatdergisi@gmail.com

Copyright © Published by Trabzon Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi.
Trabzon University, Faculty of Theology,
Trabzon, 61080 Turkey.
Bütün hakları saklıdır. / All right reserved.

İbn Cinnî'nin Dillerin Kökeni ve Ortaya Çıkışı Hakkındaki Görüşleri

Öz

Bu makalede Arap dili bilgini olan İbn Cinnî'nin (ö. 392/1002) dillerin kökeni ve oluşumuna dair teorik görüşleri ele alınmıştır. İbn Cinnî, Arap dil ilimleri tarihinde dilin ortaya çıkışını kapsamlı bir şekilde betimleyen ilk dilcilerdendir. O, dilin kökenine dair söylenen, *ilahi ilham (tevkîfî)*, *uzlaş* ve *sesler (doğalcı)* şeklindeki üç temel tezi ifade eder; fakat bu görüşlerden birini kendisinin nihai görüşü olarak söylemez. Bazı klasik ve çağdaş dilcilerin onun tamamen uzlaş görüşünü savunduğu iddiası doğru değildir. İbn Cinnî bu konuda tercihte bulunmayıp her bir görüşü kendi bağlamında doğru ve güçlü bulur. O, dilin Allah tarafından insanlara öğretilmesi yani ilham edilmesi görüşünü kendi içinde güçlü bulur. Bu konuda bazı âyet ve nakillerle beraber dönemindeki alimlerin görüşlerinden etkilenir. Bununla birlikte Allah'ın Âdem'e bütün isimleri öğretmesiyle ilgili âyetin dilin tevkîfî oluşuna delil yapılamayacağını, bu âyetin uzlaş görüşü yönünde tevil edilebileceğini söyler. İkinci olarak, İbn Jinnî dilin bir uzlaş sonucuna olduğuna dair de örnekler verir. Ona göre uzlaş görüşü *duyusal*, *tayin*, *delalet* ve *soyutlama* olmak üzere dört aşamayı içerir. İbn Cinnî'nin yapmış olduğu dil tanımı da uzlaş görüşünü teyit etmektedir. Onun, dilin uzlaşsallığını gerekçelendirirken Fârâbî'nin dilin ortaya çıkışına dair görüşlerinden faydalandığını düşünmekteyiz. Üçüncü olarak, İbn Cinnî dilin kökeninin işitilen sesler ve takitle bu seslerden seçilen lafızlar olduğuna dair görüşü de nakleder. Çağdaş dilbilimde dilin 'uylaşım' veya 'ses-yansıma' yoluyla oluştuğuna dair yeni teoriler, İbn Cinnî'nin 'uzlaş' ve 'ses' görüşleriyle temellendirilebilir.

Anahtar Kelimeler: *Arap Dili ve Belâgatı, İbn Jinnî, Dil, Köken, İlham.*

Ibn Jinnî's Views on the Origin and Emergence of Languages

Abstract

In this article, the theoretical views of Ibn Jinnî (d. 392/1002), a scholar of the Arabic language, on the origin and formation of languages are discussed. Ibn Jinnî is one of the first linguists to describe the emergence of language in a broad way in the history of Arabic linguistics. He expresses three basic theses about the origin of language, namely *divine inspiration (tevkîfî)*, *consensus* and *sounds*; but he does not state any of these views as his final opinion. It is not true that some classical and contemporary linguists claim that he completely defends the consensus view. Ibn Jinnî prefers to abstain on this issue and finds each view true and powerful in its context. He finds the view that language should be taught to people by Allah, that is, inspired. Along with some verses and narrations on this subject, he is influenced by the views of the scholars of his time. However; because he says that this verse can be interpreted in the direction of the agreement view. Secondly, Ibn Cinnî gives examples of language being a work of consensus. According to him, the consensus view includes four stages: sensory, determination, signification and abstraction. The language definition made by Ibn Jinnî also confirms the conventionalism view. We think that he benefited from Fârâbî's views on the emergence of language while justifying the conventionality of language. Thirdly, Ibn Jinnî conveys the view that the origin of language is the sounds heard and the words chosen from these sounds by imitation. In contemporary linguistics, new theories regarding the formation of language through 'consensus' or 'sound-reflection' can be based on Ibn Jinnî's views of 'consensus' and 'sound'.

Keywords: *Arabic Language and Rhetoric, Ibn Jinnî, Language, Origin, Inspiration.*

Giriş

Dilin kökeni ve oluşumu, düşünce tarihinde farklı açılardan incelenmiş merak uyandıran bir konudur. Bu konu dil felsefesi, genel dilbilim ve klasik Arap dil ilimlerinin konularından sayılır. Bu konunun özellikle dilbilimin mi yoksa dil felsefesinin mi alanına girdiği hususu ise tartışmalıdır.¹ Nitekim Paris Dil Akademisi 1866 yılında yayımladığı meşhur bildiriyle hem ampirik olmayışı hem de dilbilimsel sayılmayacağı nedeniyle dilin kökeni meselesinin tartışılmasını ve konuyla ilgili etkinlik düzenlenmesini yasaklamıştır. Modern dilbilimin kurucusu Ferdinand de Saussure (ö. 1913) de dilin kökeni meselesinin sanıldığı kadar önemli olmadığını, meseleyi tartışmanın yersiz olduğunu söylemiştir.² Bununla birlikte konu, tarih boyunca, teolojik,³ felsefi⁴, dilsel⁵ ve antropolojik⁶ açıdan ele alınmıştır.

Çağdaş dilbilimin sınırları içinde dilin kökenine dair çeşitli teoriler geliştirilmiştir. Bazıları şunlardır: Ses taklidi (Onomatöpöie) Teorisi, AHA Teorisi, İş Teorisi (Yo-he-ho) ve Psikolojik Teori. Özellikle ses taklidi teorisinde seslerin doğal yansıma ile belirli sözcüklere dönüştüğüne vurgu yapılır.⁷

Dilin kökeni ve ortaya çıkışı meselesinde şu gibi sorular yöneltilmiştir: “Dilin ortaya çıkışı nasıldır?”, “Dil, tanrı ve ilham yoluyla mı insana verildi? Eğer böyleyse ilk dil nasıldı ve diller sonra nasıl çeşitlendi?”, “Dil insan ürünü müdür? Böyleyse dil üzerinde uzlaşma ve gelenek nasıl gerçekleşmiştir?” “İlk konuşmalar ne biçimde gerçekleşmiş, anlaşma nasıl bir dille sağlanmış?” Dil felsefesi ve dilbilim tarihinde pek çok bilgin bu

1 Ayrıntılı tartışmalar için bk. Corballis, *İşaretten Konuşmaya Dilin Kökeni ve Gelişimi*, 15-82; Renan, *Dilin Kökeni Üzerine*, 21-56.

2 Altınörs, *50 Soruda Dil Felsefesi*, 42; Parladori, “Saussure’un Yapısal Dilbilim Kuramının Sosyal Bilimler Metodolojisine Katkısı”, 82.

3 Karagöz - Arslan, “Dilin Kökeni ve Teolojik Bağlamı”, 431-451; Çam, “Dillerin Kökenine İlişkin Kelâmî Yaklaşımlar: Bâkılânî Örneği”, 367-388; Aydın, “Kur’an Perspektifinden Dillerin Kökeni Meselesi”, 95-115.

4 Fârâbî, *Kitâbu'l-hurûf*, 160-167; Altınörs, *Dil Felsefesi Tartışmaları: Platon’dan Chomsky’ye*, 125-145.

5 Aksan, *Her Yönüyle Dil: Ana Çizgileriyle Dilbilim*, 94-100.

6 Kerimoğlu, “Dilin Kökeni Arayışları I4: Neandertallerin Dili Var mıydı?”, 7-53.

7 Dilin kökenine dair teorilerle ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Üçok, *Genel Dilbilim (Lengüistik)*, 53-60.

sorulara cevap aramıştır.⁸

Bu sorulara düşünce tarihinde felsefî anlamda farklı cevaplar verilmiştir. Platon (m.ö. 347) hocası Sokrates (m.ö. 399) gibi dilin kökeni hususunda ses-taklit düşüncesinden ziyade uzlaşmacı görüşe yönelmiştir. Platon, *Kratylos* adlı eserinde eşya ile adlarının bir olup olmadığını tartışır ve dili uzlaşımalsal bir adlandırma aracı olarak görür. Bu hususta öğrencisi Aristo (m.ö. 384-322) da benzer görüştedir. Ona göre duyusal bilgi herkeste aynıdır ama sözcüklerin anlamı uzlaşımına bağlı olarak değişebilmektedir.⁹

“Dinî-teolojik açıdan dilin kaynağı problemi Tanrı'nın her şeyin yaratıcısı olduğu ilkesine bağlı anlaşılmıştır. Bu gerçek hem ontolojik hem de epistemolojik hakimiyeti Tanrı'ya tahsis edecek şekilde dinî düşünce de yerleşiktir.”¹⁰ Felsefe ve Hıristiyan teolojisi açısından dilin kökeninin tanrısal bir bağış olduğunu savunan düşünürler olmuştur. Bazılarını şöyle belirtebiliriz: Alman Papaz Süssmilch (ö. 1767), De Bonald (ö. 1840), filozof Joseph De Maistre (ö. 1821), filozof Vincenzo Gioberti (1849). Dilin ilahi bir bağış olduğunu kabul edenlerin yanı sıra onun uzlaşısı sonucu olduğu ve ilham olmadığı görüşünde olanlar da vardır. Nitekim filozof Louis Maupertuis (ö. 1759), filozof Ernest Renan (ö. 1892) ve filozof Herder (ö. 1803) bunlardan bazılarıdır. İkinciler dilin, insanın tabii olan dil melekesi, gelenek ve toplumsal uzlaşısı ile oluştuğunu söylerler. Yine biyolog Charles Darwin (ö. 1882) de dilin doğal seçim ve evrimle gelişen biyolojik temelli bir yeti olduğunu söylemektedir.¹¹

Yukarıdaki yaklaşımlara benzer olarak klasik Arap dil ilimleri ve Kelam ilminde dilin kökeni ile ilgili iki temel tutum vardır: İlki, dilin kaynağının ilahi bir ilham/vahiy (التوقيف) olması; ikincisi ise onun uzlaşısı

8 Tehânevî, *Keşşâfû ıstılâhâtî'l-fünûn*, 1/30; Aksan, *Her Yönüyle Dil*, 94; Yavuz, *İbn Cinn: Hayatı ve Arap Gramerindeki Yeri*, 114.

9 Ayrıntılı bilgi için bk. Platon, *Diyaloglar: Kratylos*, 384d-992c; Dursun, “Akılın Yolu İki: Natüralizm ya da Konvansiyonalizm: Platon'dan Rousseau'ya Dilin Kökeni ve İşlevi Üzerine Bir Soruşturma”, 221-243; Kahraman, “Hz. Âdem'e Öğretilen İsimler: İslâmî İlimlerde Dilin Kökeni, Modern Bilimlerde Dilin Önemi”, 358; Arvas, “Kelâm'da 'Ta'lîm-i Esmâ': Dil Teorileri Bağlamında İlahî Mânaların İsimlendirilmesi Meselesi”, 500-538.

10 Arvas, “Kelâm'da 'Ta'lîm-i Esmâ'”, 507.

11 Altınörs, *50 Soruda Dil Felsefesi*, 48-54.

(المواضعة - الاصطلاحی) sonucu olmasıdır.¹² Eş'arîler, köken dil hususunda tevkîfî görüşünü benimser ve ilk dilin kaynağını Allah'a dayandırır. Onların genel temayülü bu şekildedir. Bununla birlikte diğer dillerin oluşumunda uzlaşî görüşünü, insanın dil oluşturma kabiliyeti anlamında meleke görüşünü de genel olarak kabul ederler. Abbâd b. Süleymân es-Saymerî (ö. 250/864), Ebû Hâşim el-Cübbâî (ö. 321/933) gibi bir kısım Mu'tezile alimi dilin uzlaşî sonucu olduğunu söylemektedir.¹³ Görüldüğü üzere gerek dil ilimleri gerekse Kalam ilminde İslam alimleri dilin kökeni hakkında farklı fikirler ileri sürmüştür.

"Felsefeciler, isimleri bir başka boyut olarak kabul edilebilecek meleke teorisi bağlamında ele almışlardır. İsim ve dil konusunda Ehl-i Sünnet daha çok tevkîfîliği; Mu'tezile ise beşerî uzlaşîyı; filozoflar da meleke kuramını savunsalar da bunu genellemek indirgemeci bir bakış açısı olacaktır."¹⁴ Bu temayüllerin yanı sıra İbn Cinnî¹⁵ gibi meleke, ilham ve uzlaşî fikirlerinden birini tercih etmeden her bir teoriyi kendi bağlamında doğru ve güçlü kabul eden bilginler de vardır.¹⁶

1. İbn Cinnî'de Köken Dil ve Ortaya Çıkışı

İbn Cinnî dili, "her toplumun maksatlarını kendisiyle ifade ettikleri seslerdir"¹⁷ şeklinde tanımlamaktadır. Bu tanımla o, dilin seslerden oluştuğuna, bir ifade aracı olmasına, toplumsal yönüne ve gereksinimleri bildirmenin bir zemini oluşuna vurgu yapmıştır. O, dili, ses olarak görürken yazıyı tanıma koymamıştır. Çünkü dil, ona göre işitilen ve sözle aktarılan

12 Süyûtî, *el-Müzhir fî 'ulûmi'l-luğa*, 1/15-20; Kefevî, *el-Külliyât*, 130.

13 Abdu'ttevvâb, *el-Medhal ilâ 'ilmi'l-luğa* 111; Karagöz - Arslan, "Dilin Kökeni ve Teolojik Bağlamı", 448; İbn Sîde, *el-Muhassas*, 1/34; Aydın, "Kur'an Perspektifinden Dillerin Kökeni Meselesi", 104; Kahraman, "Hz. Âdem'e Öğretilen İsimler", 359-360.

14 Kahraman, "Hz. Âdem'e Öğretilen İsimler", 359.

15 Arap dilinin temel ve klasik kaynaklarından sayılan *el-Hasâis* adlı eserin müellifi olan Ebû'l-Feth Osmân b. Cinnî el-Mevsilî el-Bağdâdî (ö. 392/1002) 11.yy'da yaşamış Arap dili ve edebiyatı alimidir. Musul'da dünyaya gelen İbn Cinnî, Ebû Ali el-Fârisî'den (ö. 377/987) dersler almıştır. Onun çalışmalarının hemen hepsi dil ilimleriyle ilgilidir. *el-Hasâis* adlı eserinde dilin ortaya çıkışı, ilâhî mi (tevkîfî) beşerî mi (ıstılâhî) olduğu konusu üzerinde durmuş konuyla ilgili üç farklı görüş açıklamıştır. Hayatı ve eserleri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Yavuz, *İbn Cinnî*, 114-118; Yavuz, "İbn Cinnî", 19/397-400; Yavuz, "el-Hasâis", 16/275-276.

16 Dilin kökeni hususunda çekimser kalan alimler ve görüşleri hakkında bk. Karagöz - Arslan, "Dilin Kökeni ve Teolojik Bağlamı", 444-446.

17 İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 1/33.

bir ifade aracıdır.¹⁸

Dili tanımlarken seslerle özdeş kılması aynı zamanda dilin kaynağının ses olduğuna dair görüşüyle uyum içindedir.¹⁹ Yine dili, toplumun kendini ve ihtiyaçlarını ifade aracı olarak görmesi dilin toplumsal bir uzlaşısı sonucu olduğuna dair diğer görüşüne de uymaktadır.²⁰ Nitekim dil, bir toplum içinde varlık kazanır.²¹ Dilin toplumda varlık sebebi de o toplumun dilin sözcükleri, kavramları ve anlamları üzerinde uzlaşmasıdır.²² Dolayısıyla İbn Cinnî bir toplumun somut varlığıyla beraber toplumsal uzlaşmayı dilin teşekkülünün zemini olarak belirlemiştir.

İbn Cinnî, dilin ortaya çıkışı konusunu Arap dilinin usul ve felsefesine dair eseri olan *el-Hasâis*'te²³ "Dilin Kökeni: İlham mı Yoksa Uzlaşısı mı?" adlı başlıkta tartışır. O, konuyu pratik dilbilim meseleleri açısından değil teorik yönden ele alır. İbn Cinnî, tevkîf görüşüyle bu tartışmanın kelâmi ve felsefi uzantılarına değinmekle beraber konuyu dilsel sınırlar içinde tutmaya da çalışır ve dilin kökeniyle ilgili üç görüş zikreder:

1. Allah tarafından ilham edildiğini yani tevkîfi olduğunu söyleyenler.
2. Dilin uzlaşısı sonucu (ıstılâhî/muvâdaa) olduğu görüşü.
3. Dilin doğadan işitilen seslerden yansıma ve taklitle oluştuğu düşüncesi.²⁴

İbn Cinnî bu üç görüşten herhangi birini seçmemiş ama her bir görüşü dilin ortaya çıkışında bir aşama olarak kabul edip kendi bağlamında doğru bulduğunu belirtmiştir. Bununla birlikte Mehmet Yavuz *İbn Cinnî: Hayatı ve Arap Gramerindeki Yeri* adlı doktora tezinde İbn Cinnî'nin her ne kadar bazı ifadelerinde dilin kökeniyle ilgili mütereddit olduğunu söylese de esasında onun dilin uzlaşısı sonucu olduğuna dair fikrinin ağır bastı-

18 Yavuz, *İbn Cinnî*, 112.

19 İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 1/46.

20 İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 1/44.

21 İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 1/238.

22 İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 1/44-46.

23 Yavuz, "el-Hasâis". 16/275-276.

24 İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 1/40-47.

ğını ve hatta bu görüşte olduğunu ifade etmektedir.²⁵ İbn Cinnî'nin uzlaşma görüşünde olduğunu pek çok klasik ve çağdaş Arap dilbilgini de dile getirmektedir. Yine onun uzlaşma görüşünü Mu'tezile'den olması nedeniyle savunduğunu iddia edenler de vardır.²⁶ Fakat bu iddiaların doğruluğu tartışmalıdır, çünkü İbn Cinnî'nin eserlerinde bu üç temel görüşten birini tercih ettiğine dair kesin bir kanaat tarafımızca tespit edilememiştir. Ayrıca o, her üç görüş için de "güçlü", "kabul edilen", "iyi", "gerekçeli" gibi olumlu ifadeler kullanmakta, herhangi biri için "zayıf bir görüştür" dememektedir.²⁷ Dolayısıyla o bu görüşleri hiyerarşik olarak birbirinin tamamlayıcısı olarak görmekte, teorileri bütüncü bir perspektifle sunmaktadır. Şimdi onun açıkladığı bu görüşleri sırasıyla inceleyelim.

1.1. Köken Dil: Tevkîf Görüşü

Dilin Allah tarafından insanlara öğretildiğini ifade etmek üzere kullanılan kavramlar, *tevkîf*, *ilham* ve *vahiy*dir. Dilin ilahi bir bağış olarak doğrudan insanlara öğretimi söz konusu olduğunda bu üç kavram aynı anlamda kullanılır. Ebü'l-Hasen el-Eş'arî (ö. 324/935-36), Ebû Alî el-Fârisî (ö. 377/987), İbn Fâris (ö. 395/1004), İbn Hazm (ö. 456/1064), Fahreddin er-Râzî (ö. 606/1210), Celâlüddîn es-Süyûtî (ö. 911/1505) gibi pek çok dilci ve kelamcı dilin Allah tarafından ilham edildiği görüşündedir.²⁸ Hatta Süyûtî, müfessir sahabe ve tabîinin çoğunun dilin ilahi kaynaklı olduğuna dair görüşlerini nakleder.²⁹

İbn Cinnî, hocası Ebû Ali el-Fârisî'nin bir gün kendisine dilin Allah'tan olduğunu söylediğini ve bu görüşü için de ﴿ وَ عَلَّمَ آدَمَ الْأَسْمَاءَ كُلَّهَا ﴾ "*Allah, Âdem'e bütün isimleri öğretti*"³⁰ âyetini delil getirdiğini ifade etmekte-

25 Yavuz, *İbn Cinnî*, 1996, 116.

26 İbn Cinnî'nin uzlaşma görüşünde olduğunu söyleyen klasik ve çağdaş dil bilginleri hakkında bilgi için bk. Süyûtî, *el-Müzhir fî 'ulûmi'l-luğa*, 1/15-17; Vâfi, *'İlmü'l-luğa*, 99; Abdu'ttevvâb, *el-Medhal ilâ 'ilmi'l-luğa*, 111.

27 Ayrıntılı bilgi için bk. İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 1/40-47.

28 İbn Fâris, *es-Sâhibî fî fihri'l-luğa*, 1/13; Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, 1/37; Tehânevî, *Keşşâfü ıstılâhât*, 1/184; Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-kâmûs*, 1/12; İbn Side, *el-Muhassas*, 1/34; Süyûtî, *el-Müzhir fî 'ulûmi'l-luğa*, 1/12; Aydın, "Kur'an Perspektifinden Dillerin Kökeni Meselesi", 98-99.

29 Süyûtî, *el-Müzhir fî 'ulûmi'l-luğa*, 1/26.

30 Bakara: 2/31.

dir.³¹ O, hocasının bu delilinin dilin kökeni konusunda bir ayrışma noktası sayılmayacağını, ilgili âyetin yorumlanabileceğini ifade eder: “Onun (âyetin), ‘Allah Teâlâ Âdem’e dili ortaya çıkarma yetisi vermiştir’ şeklinde tevil edilmesi uygundur. Bu manaya göre şüphesiz dil, Allah’tandır. Eğer bu, muhtemel ve reddedilmeyen bir görüşse [tevkîfi olduğuna dair] getirilen delil geçersiz olur.”³²

İbn Cinnî, âyette geçen “öğretti” (عَلَّمَ) ifadesine “Allah, dili ortaya koyma ve geliştirme hususunda güç/meleke verdi (أَفْذَر)” anlamını vermiştir. Böylece o, âyetin, dilin doğrudan insana ilham olduğu görüşüne delil olamayacağını belirtir. Bu ayeti uzlaşma görüşünü desteklediği şeklinde yorumlamıştır. Ayrıca ayetteki ifade insana dili oluşturma potansiyelinin verildiğini gösterdiği için ‘meleke teorisi’ olarak da isimlendirilir.³³ İbn Cinnî’nin aşağıda açıklandığı üzere konuyu bu teori bağlamında da geniş bir şekilde açıkladığı görülmektedir.

Şöyle ki, eğer “öğretti” ifadesine “imkân/güç verdi” anlamı verilirse bu durumda Allah’ın Âdem’e Arapça, Farsça, Süryanice, İbranice gibi bütün mahlukatın isimlerini öğretmesi yani bunları söyleme becerisi kazandırması kast edilmiş olur. Yine bu yoruma göre onun ve çocuklarının bu meleke ile konuşup onu geliştirmeleri, çocuklarının farklı yerlere dağılıp bu dillerden birini konuşmaya başlaması, sonra, konuşulmayan dillerin kaybolması anlaşılır bir izah tarzı olacaktır.³⁴ Ayrıca dilin ortaya çıkması için gerekli maddi ve zihinsel imkânı yaratan Allah olmakla birlikte dilin çeşitlenmesi, farklılaşması ve gelişimi insan ve toplumlar eliyle gerçekleşecektir. Bu da İbn Cinnî açısından tevkîf görüşünün melekeye, onun da uzlaşma düşüncesine yol açtığını göstermektedir. Diğer bir deyişle İbn Cinnî, dilin Allah tarafından ortaya konulduğuna dair delil getirilen âyeti tevil ederek aslında ilham görüşünü uzlaşma görüşüne temel kılmaktadır. Böylece insanın Allah’ın verdiği imkânla dili belirleme ve geliştirme gücüne (meleke) sahip olması uzlaşma ve tevkîf arasında kaynaştırıcı bir rol oynamaktadır.

İbn Cinnî’ye göre bir dil kendi içinde konuşmayı mümkün kılacak bütün temel öğeleri barındırmalıdır. Çünkü dil, insani tecrübenin konu-

31 İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 1/40.

32 İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 1/40-41.

33 Bu teori hakkında bilgi için bk. Kahraman, “Hz. Âdem’e Öğretilen İsimler”, 363-364.

34 İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 1/41.

su olduğu için onun ihtiyaçlarına, duygu ve düşüncelerini ifade etmeye imkân verecek bir yapıda olmalıdır. Yani isimle beraber fiil ve harfleri kullanmaya ve bunları kendi içinde terkibe sokmaya da müsait olmalıdır. Âyette insanoğluna hibe edilen dil yetisinin isimler olduğu zikredilse de burada 'isimler' (الأسماء) sözüyle kastedilen harfleri ve fiilleri de içine alacak şekilde bütün sözcüklerdir. Burada umum-husus ilişkisi vardır.³⁵

“Müfessirler, Hz. Âdem'e öğretilen isimleri, âyetlerin lügavî anlamına bağlı olarak ya da rivayetlere dayanarak “eşyanın adları” şeklinde yorumlamışlardır”³⁶ İbn Cinnî'ye göre ise âyette zikredilen “isimler” ibaresi zâtî özellikte olduğu için bütün bir dil melekesini ve öğelerini temsil etmektedir. Ona göre âyette sadece isimlerden bahsedilerek îcâz yapılmıştır. Nitekim sözü az ve öz söylemek insanların dillerinde yaygın olan bir kullanımdır.³⁷

İbn Cinnî, dilin uzlaşısı sonucu olduğuna dair geniş bir açıklama yaptıktan sonra köken dilin ortaya çıkışının Allah tarafından oluşunu ayrıca inceler. O, dilin tevkîfi olduğuna dair kanaatinin gittikçe güçlenmesini şu sebeplere bağlar: 1. Konu üzerinde araştırmasını derinleştirmesi 2. Dillerin muhteşem yapısını ve inceliklerini düşünmesi 3. Dönemindeki bilginlerin konuyla ilgili düşüncelerini öğrenmesi. 4. Dilin kökenine dair âyet tefsirlerine ve diğer nakillere ulaşması.³⁸ O, dilin tevkîfi olduğu hakkındaki bu düşüncesini köken dil olarak sunar ve uzlaşım görüşüne geçiş sağlamak için bir temel yapar. Böylece tevkîf görüşünü kendi bağlamında güçlü bulur.

İbn Cinnî Allah'ın duyusal bir organ sahibi olmaktan münezzehe oluşuyla ilgili meselede tevkîf ve uzlaşısı yaklaşımlarının aralarını telif etmeye de çalışır. Ona göre eğer, “Allah insanlar gibi bir organa (el, dil vs.) sahip değildir ki bir nesneye işaret etsin ve o nesnelere için bir lafız tayin etsin” denilirse, buna cevap olarak, Allah'ın, örneğin bir odun yaratıp onu hareket ettirerek bir nesneyi veya kişiyi göstermeye gücünün yeteceği ve hatta o odunu konuşturabileceği söylenir. Yine Allah, o odun parçasını işaret için defalarca kullanabileceği gibi bu yolla bir lafız ve manasını tek seferde insana öğretebilir de. Hatta Allah Teâlâ bu yolla yeni bir dil dahi

35 İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 1/41-42.

36 Kahraman, “Hz. Âdem'e Öğretilen İsimler: Kültür Olgusunun Sembolik Söylemi”, 15-40.

37 İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 1/41-42.

38 İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 1/47.

yaratıp insanlara bu dili talim ettirir.³⁹ Böylece Allah bizatihi konuşmadan veya bir uzuv olmaksızın hem dili vazeder hem de konuşmayı insanlara öğreterek onu nasıl geliştireceklerini göstermiş olur.

Bu farazi izah tarzı, dili bir taraftan ilahi bağış olarak gösterirken diğer taraftan Allah'ın köken dilin ortaya çıkışında etkin olup daha sonra süreci insani ve toplumsal çabalara (uzlaş) bıraktığını ifade eder.

1.2. Dilin Ortaya Çıkışı: Uzlaş (İstılah/Muvâdaa) Görüşü

Dilin ortaya çıkışının uzlaş olduğunu ifade etmek üzere *muvâdaa*, *istılah* ve *tevâtu* kavramları kullanılır. Klasik kaynaklarda bu kavramlar, dilin toplumsal bir anlaşma ve tayin ile oluştuğunu belirtir. Muvâdaa kavramı daha yaygın kullanılmaktadır. Bu kavramlar, insani ya da toplumsal uzlaş yoluyla dilin sözcüklerinin belli bir anlama tahsis edilmesini ve dilin süreç içerisinde geliştirilmesini ifade eder.⁴⁰ Bu anlam Türkçede *uzlaş* ya da *uylaşım* kavramıyla karşılanır.⁴¹ “Uylaşım, nesnelere adlandırmada seçilen sözcüklerin dayandığı toplumsal temeldir.”⁴² Bu tanımda belirli bir doğal dilde nesnelere toplum tarafından isimlendirilmesinin dilin ortaya çıkış sebebi olduğu vurgulanır.

Dilin uzlaş ile oluşması hususunda onun bilinçli bir anlaşma ile mi yoksa tesadüf ile mi olduğu hususunda farklı görüşler vardır. “Temelde dilin uzlaşya konu olan boyutu, dilsel işaretlerin nesne ya da anlamla olan ilişkisidir. Bununla kast edilen, dilsel işaretlerin seçimi ile bunların işaret ettiği (zihinsel de olabilen) nesnelere ilişkisinin doğal ya da mantıksal herhangi bir nedenselliğe dayanmamasıdır.”⁴³ Bu açıklamaya göre uzlaşsal olan dilin ortaya çıkışı bilinçli tercihlerle değil rastlantısallıkla ifade edilebilir, fakat İbn Cinnî’de durum biraz daha farklıdır.

İbn Cinnî, tevkîfi görüşüne değindikten sonra dilin uzlaşsallığında

39 İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 1/46.

40 İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 1/44-46; Kefevî, *el-Külliyât*, 130; İbn Sîde, *el-Muhassas*, 1/34-35; Süyûtî, *el-Müzhir fî ‘ulûmi’l-luğa*, 1/15-17; el-Hafâcî, *Sirru’l-fesâha* 42-46; Vâfî, *‘İlmü’l-luğa*, 99.

41 İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 1/41; Vâfî, *‘İlmü’l-luğa*, 99; Abdu-ttevvâb, *el-Medhal ilâ ‘ilmi’l-luğa*, 111; İbn Sîde, *el-Muhassas*, 1/34-35; Aydın, “Kur’an Perspektifinden Dillerin Kökeni Meselesi”, 98.

42 Altınörs, *Dil Felsefesi Sözlüğü*, 80.

43 Bor, *Analitik Dil Felsefesinde Dil, Düşünce ve Anlam*, 97.

tesadüfün değil bilinçli tercihlerin rol oynadığını şu şekilde açıklar:

“Onlar şöyle dediler: Diyelim ki iki ya da daha fazla bilge insan bir araya gelsin ve aralarında bilinen [doğal] nesnelere açıklamayı ihtiyaç hissetsinler. Bunun üzerine her bir nesne için ayırt edici bir isim ve lafız belirlensinler. Artık bunlar her zikredildiğinde diğer nesnelere ayırmak için isimlendirildiği şeyle bilinir olsun. Böylece ismi söylenmek suretiyle her seferinde nesnenin kendisinin [duyusal olarak] göz önüne getirilmesine gerek kalmayın.”⁴⁴

Bu açıklamaya göre İbn Cinnî, insanlığın ilk evrelerinde ilk insanlar ve akil adamlar farz etmekte ve bu kişilerin oluşturduğu topluluğu ve onların bazı faaliyetlerini dilin ortaya çıkış nedeni olarak belirtmektedir. Buna göre bir araya gelen bilge insanlar doğayı gözlemliyor, belirli bir ihtiyaçtan dolayı sesler çıkarıyor, sonra bu sesler içinden nesnesine uygun isimlendirmeler seçiyorlar. Belirli lafızlar belirli anlamlar için konulmuş oluyor. Böylece o, uzlaşının şans eseri değil ilk vazediciler tarafından bilinçli bir anlaşma ile gerçekleştiğini beyan etmektedir.

O, uzlaşma görüşü açısından dilin bir telkin ya da ilahi bir müdahale ile değil de insani ve toplumsal bir ihtiyaçtan hasıl olduğunu ifade eder. Bu ihtiyaç da insanın kendini/doğal ihtiyaçlarını ifade etme ve doğayı açıklama isteğidir (ibâne).⁴⁵

İbn Cinnî'nin konuyla ilgili açıklamalarından hareketle bir toplumun dili teşekkül ettirirken zımnen dört aşamadan geçtiğini belirtebiliriz. Bunlar; *duyusal*, *tayin*, *delalet* ve *soyutlama* aşamalarıdır. Bu aşamaları şu şekilde açıklayabiliriz:

Duyusal aşama: Burada, dili ilk defa vazedecek olan insanlar bir araya geldiklerinde belirli nesnelere işaret eder ve doğal seslerin ve beden hareketlerinin de yardımıyla o nesne için duyusal bir gösterge alanı oluşur/tur/ur. Bu alanda, gözlem, doğal sesleri işitme, seslendirme, beden hareketi, nesnelere bir organla veya bir şey ile gösterme ve göz önüne getirme gibi işlemler vardır.⁴⁶

44 İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 1/44.

45 İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 1/44. Rousseau dilin ve ilk sözcüklerinin belirli insani gereksinimlerden ziyade insanın güçlü duygulanımlarından ortaya çıktığını ifade eder. Ayrıntılı bilgi için bk. Rousseau, *Dillerin Kökeni Üstüne Deneme*, 9-10.

46 İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 1/40-44.

İbn Cinnî'ye göre duyusal aşama, dilin oluşumu açısından zorunludur, çünkü "ilk başta uzlaşmaya konu olan şeyin müşahede ve işaretle vazolunması gerekir."⁴⁷ Ona göre duyumsallık, insanın özellikle beş duyu organından işitme ve görmeyi, ayrıca bedensel hareket olarak da göstermeyi içerir. İlk aşamada, görülen, işitilen ya da gösterilen şeyler duyusal idrake konu olan doğal nesnelere dir.⁴⁸ Buna göre "dil, epistemik malzemesini ve temelini duyusal idrakten alır" denilebilir. Eğer insanın duyusal güçleri çalışmasa, taklit edemese veya hareket kabiliyetiyle beraber idrak yetisi de zayıflasaydı eşyayı gösteremez, isimlendiremez ve kavrama getiremezdi. Bu durumda uzlaşma olamayacağı gibi dil de oluşmazdı.

Lafız tayini aşaması: Bu, bedensel/duyusal işlemlere eşlik eden bir sözcüğün belirlendiği bir düzeydir. Bu süreçte İbn Cinnî'nin yukarıdaki alıntıda söylediği üzere dili vazedecek olan kişiler duyusal olarak gösterdikleri nesnelere için eş zamanlı olarak ayırt edici özellikte belirli lafızlar tayin ederler. Bu aşamada taklit ve yansıma süreçleri etkindir.⁴⁹ İbn Cinnî bu duruma, işlerinde kullandıkları aletleri isimlendirirken sanat erbabının başvurduğunu söyler. Örneğin, bir marangoz, kuyumcu, dokumacı, bina ustası, denizci gibi zanaatkârlar kullandıkları aletlere belirli lafızlar seçer ve onları isimlendirirler. Başlangıçta -isimlendirme esnasında- yine de somut nesnelere işaret ederler. Fakat gösterdikleri nesnelere sözlü olarak tekrar ettikçe artık onları göz önüne getirmeye ve göstermeye ihtiyaç duymazlar. Bu aşamadan sonra anlamsal olarak lafzın konulan anlama delaleti yeterli olur.⁵⁰

Belli bir nesneyi ya da soyut durumu isimlendirme işlemi Allah tarafından da yapılabilir. Nitekim İbn Cinnî şöyle söyler: "Allah Teâlâ'nın 'Siz onu böyle ifade ediyordunuz şimdi bundan sonra şöyle ifade edin' buyurarak kullarının arasında cârî olan uzlaşısallığa [yeni anlam] nakletmesi caizdir. Bu işlemin mümkün oluşu kullardan bir grubun diğerlerine yapmasının caiz oluşu gibidir."⁵¹

İbn Cinnî, burada, uzlaşısalsal olarak insanlar arasında cari olan dilin lafızlarının belli bir manada kullanılırken Allah'ın bu manalara müdahale

47 İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 1/45.

48 İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 1/45.

49 İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 1/44.

50 İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 1/44.

51 İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 1/44.

edip yeni bir mana nakli yapabileceğini ifade etmek istemiştir. Dolayısıyla Allah'tan kullarına vahiy yoluyla lafızlara mana verme müdahalesini caiz görür. Aslında o bu görüşüyle uzlaşî teorisinin alanını ilahi kaynağa doğru genişletmektedir. Başka bir ifadeyle yine tevkîf görüşünden uzlaşî görüşüne geçiş yapmaktadır. Bu geçişin arka planındaki sebebi İbn Cinnî'nin burada nübüvvet inancını temellendirmek ya da ona yer açmak isteği olabilir. Fakat bu alıntıdan dilin sırf Allah tarafından konulduğu sonucu çıkmaz.

Delalet aşaması: Bu türle kast edilen *sözlü vaz'î delalettir*. Örneğin, insan lafzının konuşan hayvana delaleti gibi.⁵² Bu lafızlar kendi aralarında sürekli tekrar edildiğinde artık beden dili ve duysal araçlarla o nesneye ayrıca işaret etmeye gerek kalmaz ve telaffuz edilen söz, o nesnenin olmadığı yerlerde de zihinsel olarak ona delalet etmek için yeterli olur. Yani isimler ve fiiller zikredildiğinde doğrudan isimlendirdiği şey zihne gelir. Böylece sırf lafzın delaleti ile iletişim gerçekleşmeye başlar. Delalet aşamasında eşyayı ifade etmek için her seferinde onları fiziksel olarak göz önüne getirme zorunluluğu (duysal işlemler) tamamen ortadan kalkar.⁵³ Göz önüne getirme ancak zihinsel varlık alanında yani düşüncede veya muhayyilede olabilir.

Böylece delalet somuttan soyuta intikal eder. Yani bu aşamada duysal olarak doğal nesnelere işaret etmek gerekmez. Göz önüne getirme ve işaret etme olmadan zaman içinde yerleşen vaz'î delalet bütünüyle nesneden bağımsızlaşabilir. Fakat bu durum, telaffuz edilen kelimenin duysal özelliklerinin zihne gelmeyeceği anlamına gelmez. Örneğin, kişi elma dediğinde yanında bir elma olmasa da muhatabı onun neyi kastettiğini anlamakta fakat zihninde yine de bir elma sureti hasıl olabilmektedir.

Dilin anlam belirleyicisi sözcüklerdir. Sözcüklerin ise nesnelere ile ilişkisi duyum seviyesindedir. Bu yüzden bir kelimenin temsil ettiği mana, nesnelere tikel boyutunda kalmakta ve henüz çok anlamlılığı içermektedir. Bu, o sözcüğün hala duysal aşamadan kavram aşamasına geçemediğini göstermektedir.⁵⁴ Dil, bu seviyede hala sırf düşüncenin konusu olmaz, çünkü sözcükleri ve delalet düzeyleri yüksek bir soyutlama yapma kapasitesine sahip değildir.

52 Emiroğlu, *Klasik Mantığa Giriş*, 59.

53 İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 1/44.

54 Ayık, *Farabi'de Dil-Mantık İlişkisi*, 224.

İbn Cinnî delaleti üçe ayırır: *Lafzi, sınaî ve mânevî*. O, bu delalet türlerinden her birinin dilin kullanımında ayrı ve hiyerarşik bir yeri olduğunu söyler. Bunlardan en güçlüsü lafzi delalettir. Ardından sınaî delalet gelir ve en sonda da mânevî delalet vardır. Bütün fiiller bu delalet türleri kapsamında değerlendirilebilir. Örneğin, *كَلَّمَ* fiili lafzî itibariyle mastarına, yapısı itibariyle zamana, manası itibariyle de failine delalet eder. Lafzi delalette kelimenin kökü, sınaî delalette morfolojik özellikleri, mânevî delalette onun mantıksal olarak failinin olması kastedilir. Yani anlamsal olarak birisi, “kalktı” dediğinde bu eylemden bir failin kalktığı anlaşılır.⁵⁵ İbn Cinnî'nin dilin oluşumuna dair görüşleriyle ilgili ifade ettiğimiz delalet aşamasının, yukarıdaki delalet türlerinin hepsini kapsadığı düşünülmektedir, çünkü duyu, hareket, işaret ve ses durumlarından bağımsız olarak burada daha önceden tayin edilmiş bir lafzın doğrudan belli bir mana için söylendiği görülmektedir. Bu da sözlü vaz'î delaleti ifade eder.

Soyutlama aşaması: İbn Cinnî, dilin uzlaşısallığının tam soyutlama aşamasıyla kemale erebileceğini ifade eder. Bu, dilin vaz'ında en yetkin aşamadır. Bu seviyede kişi, soyut olgu ve durumları belirli kavramlarla ifade edebilir. Böylece kişi/toplum, ne duyusal/bedensel olarak soyut nesneyi göstermek ne de onu dış dünya ile irtibatlı bir lafızla söylemek zorundadır. Hatta bu bazen mümkün de değildir.⁵⁶ Bu, uzlaşının son aşamasıdır ve kavramsal düşüncenin konusudur. O bu hususta şöyle söyler: “Çoğu durumda göz önüne getirilmesi mümkün olmayan şeyleri (soyut kavramları) ifade etmeye de ihtiyaç duyulur. Örneğin 'fâni'/yok olan kelimesi ya da 'imkânsız tek bir şey üzerinde iki zıddın bir araya gelmesi' gibi.”⁵⁷

İbn Cinnî burada nesnesini doğada gösteremediğimiz ama dil varlığı içinde çokça yer eden soyut kavramlardan bahsetmektedir. İbn Cinnî ilk insan gruplarından itibaren kelimeleri belli anlamlar için vazetmeyi ve iletişimde kullanmayı nesilden nesile aktarılan bir yeti olarak görür. Bu yeti, dili kendi içinde üretmeyi ve geliştirmeyi de içerir. Böylece insanlar dilin varlık alanında kalarak daha ileri soyutlamalara ulaşabilir.⁵⁸ Ayrıca dilin bu uzlaşısallık gelişimi mutlaka toplumsal bir zeminde gerçekleşir,

55 İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 3/98.

56 İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 1/44.

57 İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 1/44.

58 İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 1/44.

çünkü daha önce ifade edildiği üzere, dilin ses yapısı, sözcükleri ve soyut kavramları bir toplumun bunları kullanmasında açığa çıkar.⁵⁹ Soyutlama aşamasında kavramlar arası ilişkiler ve terkipler devreye girer. Burada, sanat, matematik, felsefe gibi entelektüel ilimler ve kültür belirir.⁶⁰

İbn Cinnî dilin anlaşma yoluyla oluşumuna dair aşamaları özet olarak içeren bir örnek daha verir:

“Diyelim ki onlar (bilge insanlar), Âdem'in çocuklarından birine geldiler ve onu göstererek “İnsan, insan, insan!” dediler. Artık her ne zaman bu lafız işitilse onunla kastedilenin yaratılanlardan bu tür (insan) olduğu bilinir. Eğer onlar, gözünü ya da elini kastederlerse bu sefer de onu göstererek “el, göz, baş, ayak vb.” derler. Aynı şekilde her ne zaman bu lafızlar işitilse kastedilenin o olduğu bilinir. İşte diğer bütün isim, fiil ve harfler de böyledir.”⁶¹

İbn Cinnî isimlendirmenin duysal aşamasında bir mekân içinde doğal nesnelere işaret etmenin; tayin aşamasında onu belirli bir lafızla belirlemenin; delalet aşamasında da lafızdan doğrudan manasını anlamının bir tür uzlaşıyla gerçekleştiğini ifade etmektedir. İlk toplumda ve dilde gerçekleşen bu uzlaşma işlemleri daha sonra diğer dillerde ve sonraki toplumlarda da tatbik edilir. Örneğin düşünen ve konuşan canlı için Arapçada *إنسان* denilirken Farsçada ‘merd’ denilir. Yine Arapçada baş için *رأس* denilirken Farsçada ‘ser’ denilir.⁶²

İbn Cinnî'nin açıklamalarından çıkardığımız *duysal-tayin-delalet-soyutlama* şeklindeki dört aşamalı uzlaşma görüşü hem dilin toplumsal mahiyetine hem de onun tarihsel oluşuna atıf yapmaktadır. Bu yönüyle uzlaşsallık görüşü tevkîfliğin devamı ve tamamlayıcısı olmaktadır.

Uzlaşma teorisi çağdaş (dil) bilimsel yaklaşımlara daha yakındır. Fakat bu yaklaşımlardan farklı olarak İbn Cinnî'nin aktardığı uzlaşma görüşünde dilin oluşumu, sanki tesadüfi ve doğal seçim olarak değil de akil adamların ya da ilk insanların bilinçli bir ittifakı ya da seçimi ile biçimlenmiş görünmektedir. Dolayısıyla bu türden bir uzlaşma görüşü rastlantısal-

59 İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 1/33.

60 Dilin oluşumu bağlamında soyutlama gücüyle beraber insan ve toplumların kültürü üretebilme imkanları hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Kahraman, “Hz. Âdem'e Öğretilen İsimler: Kültür Olgusunun Sembolik Söylemi”, 15-40.

61 İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 1/44.

62 İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 1/44.

lık içermez. Rastlantı, sadece doğal sesleri taklit ederken hangi lafızların meydana geldiği hususunda gerçekleşir. İbn Cinnî’de belli bir lafzın belirli bir mana için vazedilmesi süreci kişisel ve toplumsal olarak bilince getirilmiş bir işlem olarak anlatılmaktadır. Yani ona göre isimlendirmenin ilk başladığı yer ve zamanda insanlar bu dili, sözcükleri ve anlamlarını bilinçli bir şekilde tayin etmiş gözükmektedir. Bu düşünce, çağdaş dönemde dilin özerkliği,⁶³ rastlantısallığını ve evrimselliğini savunan biyolojik, felsefi antropolojik ve dilbilimsel yaklaşımlara uymamaktadır.⁶⁴ Ayrıca onun uzlaşısallık görüşü bir şekilde ilahi müdahaleye de açık görünmektedir.

Ona göre uzlaşılı yoluyla isimlendirme işlemi bir kere başladığında artık her dilde ve sonsuz sayıda üretim yapılabilir. Hatta bir dil içinden başka diller dahi türeyebilir. Burada *nakil* kavramı önemli bir işlev üstlenir.⁶⁵ Bu aşamadan sonra dilin üretimi ve gelişimi bütün toplumlarda hem bilinç hem de bilinç dışı düzeylerde cereyan etmektedir. İbn Cinnî de bunu onaylar.

Dilin oluşumuyla ilgili uzlaşılı görüşü İbn Cinnî’den hemen önce benzer olarak Fârâbî (ö. 339/950) tarafından da dile getirilmiştir. O, *Kitâbu'l-Hurûf* adlı eserinin “Milletin Harfleri ve Lafızların Meydana Gelişi” ve “Milletin Dilinin Kaynağı ve Olgunlaşması” adlı başlıklarında dilin ilk insanlar tarafından duyusal/bedensel araçlarla doğal nesnelere işaret ederek oluşmaya başladığını ifade eder. O da dil ediminin ilk toplumların yaşamsal ihtiyaçlarından kaynaklandığını söyler.⁶⁶

Fârâbî’ye göre duyulur nesnelere işaret ederken insanın ses çıkarma yetisi ve organları devreye girer. Farklı nesnelere için farklı sesler çıkarılır. “Böylece duyulur olanlara işaret ettiği şeyler arasında içindekini delalet etmek için alâmet yaptıkları seslenmeler farklılaşır. Bu ise millet-

63 “Dilin Özerkliği: Dilin gerçekliğin yapısı veya dış gerçekliğin kendisi tarafından belirlenmek yerine kendi kendisini belirlemesi, kurallarının kendi içsel unsurları tarafından saptanması durumudur.” Dilin ve kurallarının keyfi oluşumu ve gramerin rastlantsal oluşu hakkında bk. Cevzici, *Felsefe Terimleri Sözlüğü*, 106.

64 Felsefî açıdan dilin kökeninin ilâhî müdahale ya da ‘ilk insan Âdem’ düşüncesiyle temellendirilemeyeceği hakkında bk. Renan, *Dilin Kökeni Üzerine*, 21-85; Altınörs, *Dil Felsefesi Tartışmaları: Platon’dan Chomsky’ye*, 125-145; Yıldırım, “Romantik Bir Mitos: Dilin Kökeni”, 52-84.

65 İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 1/44-45.

66 Fârâbî, *Kitâbu'l-hurûf*, 156.

lerin dillerinin farklılaşmasının ilk sebebidir.”⁶⁷ İnsanlar daha sonra belirli nesnelere için belirli lafızlar koymuş ve bu lafızlar artık belirli bir makule (manaya) delalet eder hale gelmiştir. Lafzın kastedilene delaletiyle duyusallıktan ve nesneyi göz önüne getirmekten uzaklaştığı görülür.⁶⁸

Fârâbî, seslerden harflerin, harflerden lafızların oluştuğunu söyler.⁶⁹ O dilin uzlaşısı sonucu olduğunu açık bir şekilde ifade eder:

“Onlardan biri başkasına hitap ettiği esnada bir şeye delalet etmek istediğinde bir seslenmeyi veya bir lafzı kullanır. İşiten de bunu muhafaza ederek o lafzı ilk icat edene hitap ettiği esnada aynısını kullanır. Böylece o ikisi, o lafız üzerinde anlaşmış ve uzlaşmış olurlar ve toplum içinde yayılincaya kadar başkalarına o lafızla hitap ederler.”⁷⁰

Görüldüğü üzere Fârâbî duyusal ve tayin aşamasından sonra lafzın, tekrar edilip kullanıldıkça duyusallıktan ve doğal nesnelere bağımsızlaşacağını ve zihni bir varlık kazanacağını söyler. O lafzın delaleti aşamasından sonra dilin tekâmülüyle beraber ileri soyutlama aşamasına geçileceğini de ifade eder. Artık burada *tür, cins, tümel, tekil* gibi soyut kavramlar ve düşünme etkinlikleri vardır. Bir toplum içinde ortak kavramların oluşmasıyla beraber kültür, sanat ve bilimlerin gelişimi mümkün olur. Bu da ileri derecede bir soyutlama etkinliğini gerektirecektir.⁷¹ Uzlaşısı görüşünü açık bir şekilde ifade etmekle birlikte Fârâbî meleke teorisini de benimser. Ona göre insan, dilin sözcüklerini üretme ve onu geliştirme kapasitesine de doğal olarak sahiptir.⁷²

İbn Cinnî’de dilin oluşumuna dair duyusal-tayin-delalet-soyutlama şeklinde ifade edilen dört aşamalı görüşün daha geniş haliyle Fârâbî’de de olduğunu görmekteyiz. Dolayısıyla İbn Cinnî’nin uzlaşısallık görüşünü Fârâbî’den almış olabileceğini ya da en azından bu bağlamda ulaştığı felsefi kaynaklardan faydalandığını söyleyebiliriz.

67 Fârâbî, *Kitâbu'l-hurûf*, 158.

68 Fârâbî, *Kitâbu'l-hurûf*, 160.

69 Fârâbî, *Kitâbu'l-hurûf*, 160.

70 Fârâbî, *Kitâbu'l-hurûf*, 160.

71 Fârâbî, *Kitâbu'l-hurûf*, 160-168.

72 Fârâbî, *Kitâbu'l-hurûf*, 160-168; Arvas, “Kelâm’da ‘Ta’lîm-i Esmâ’”, 516.

1.3. Doğalcılık: Ses, Yansıma ve Taklit Görüşü

Her dilde doğadaki sesleri yansıtmayı ve onları taklit etmeyi içeren yönelimler bulunur. Dile konu olan seslerin kaynağı hayvan ve insan sesleri olabildiği gibi doğadaki devinim ve doğal nesnelere de olabilir. Örneğin 'kükremek', 'havlamak', 'miyavlamak' gibi hayvan sesleri baz alındığında bu eylemlerin temelde belli seslerin taklidine dayandığı ve sonradan dilin kalıplarına dökülerek sözcük ve kavramlara dönüştüğü görülecektir. 'Üflelemek', 'horlamak', 'inlemek' gibi insan seslerinde de durum aynıdır. Dil varlığı içindeki öğelerin çoğu, ses betimlemelerinden meydana gelmiştir. 20. yy'ın başlarında ortaya çıkan *yansıma teorisi* insan dilinin doğuşunu aydınlattığını ve dilin yansımalarından oluştuğunu iddia eder.⁷³ "Bu teoriye göre hareket etmeleri veya bağırma dolayısıyla ses çıkaran bütün şeyayı veya mahlukları taklit yoluyla dil vücuda gelmiştir. Mesela hayvanların bağırma veya kükremeleri, gök gürültüsü, dalların çatırdaması vb. hareket ve seslemeler taklit edilmek suretiyle dilin en küçük birliği olan kelime meydana gelmiştir."⁷⁴ Ses takliti (Onomatopöie) ya da doğalcılık teorisi de denilen bu yaklaşımda isimler varlık adları olup onların özülle doğrudan ilişkilidir.⁷⁵

Bu bağlamda İbn Cinnî de dilin ortaya çıkışına dair doğalcı görüşü açıklar. O, konu hakkında şunları söyler:

"Bazıları bütün dillerin kökeninin işitilen sesler olduğu görüşünü benimsemiştir. Rüzgârın uğultusu, şimşeğin çakması, suyun sırlıtısı, eşeğin anırması, karganın gaklaması, atın ve geyiğin kişnemesi gibi. Böylece bütün diller bu seslerden [insanların bu sesleri taklit etmesiyle] doğmuştur. Benim nezdimde [dilini ortaya çıkışına dair] iyi ve kabul edilebilir görüş budur."⁷⁶

Buna göre İbn Cinnî, ses ve onun taklidini, insan dilinin oluşumunda ilk etkenlerden görmektedir. Onun bu açıklamasından dilin oluşumuna dair ses teorisini en az tevkîfi ve uzlaşma görüşleri kadar güçlü bulunduğu anlaşılmaktadır. Ya da doğalcı görüşünü uzlaşmanın başlangıç aşaması olarak ifade edebiliriz.

73 Aksan, *Her Yönüyle Dil*, 96.

74 Üçok, *Genel Dilbilim (Lengüistik)*, 55; Vâfi, *'İlmü'l-luğa*, 104.

75 Üçok, *Genel Dilbilim (Lengüistik)*, 55-57; Kahraman, "Hz. Âdem'e Öğretilen İsimler", 358.

76 İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 1/46-47.

İbn Cinnî'ye göre doğadaki sesler, insanlar tarafından işitilmiş, taklit edilmiş ve seslerin yansıma şekline göre de telaffuz edilmiştir. Doğadaki sesler birbirinden farklılaştığı için insanların bu seslere göre ürettikleri lafızlar da birbirinden ayrışır. Örneğin çekirgenin uzun ötmesi nedeniyle çıkardığı ses için Arapçada *صَرَ* lafzı seçilmişken, kesik kesik öten şahinin sesi için yine bu sese benzer olarak *صَرَصَرَ* fiili belirlenmiştir. Ses farklılığından dolayı birinci lafız ikincisinden farklı türetilmiştir.⁷⁷ Bu, aslında bir tür yansıma farklılığıdır. Burada kelimenin morfolojik açıdan belli bir anlama delalet etmesinden ziyade onun söylenişinin/fonetiğinin belli bir manayı çağrıştırması söz konusudur.⁷⁸ Doğal sesler dile aktarılacağı zaman en küçük birim olan harfler kullanılır. Çünkü harfler, isim ve fiillerin de kökenini oluşturmaktadır.⁷⁹

İbn Cinnî muhtelif dillerin kendi içlerinde farklı seslendirme yapılarına ve değişik yazı işaretlerine sahip olduğu için oluşan uzlaşının da yine diğer dillere nispetle orijinal ve farklı olacağını söylemektedir.⁸⁰ O, ses taklidi yoluyla anlamında uzlaşılan bir lafzın aynı manası ile toplum tarafından benimsenmesi için sürekli telaffuz edilip tekrara başvurulması gerektiğini vurgular. Aslında anlamlı seslerin taklidi de bir tür yinelemeyi içermektedir.⁸¹ Sesleri tekrar ve taklit bütün dillerde ortaktır.⁸² Aksi takdirde zaman içinde dilin uzlaşılardan oluşumundan bahsedilemez.

Uzlaşma görüşünde ifade edilen ilk üç aşama (duyusal, tayin, delalet), doğalcı görüş için de geçerlidir:

Duyusal aşama: İbn Cinnî, tabiattaki doğal seslerin çıkışını ve fiziksel olarak insan kulağı tarafından işitilmesi sürecini duyusal aşama

77 İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 2/152.

78 Asutay, "el-Hasâis Ekseninde İbn Cinnî'de Ses-Anlam İlişkisine Bir Bakış", 314-315. İbn Cinnî'nin *istikak teorisi* de kısmen dilin tabiat seslerinin taklit edilmesi sonucunda oluşmasıyla ilgilidir. Burada seslerden lafız türetimi olduğu için ses-anlam ilişkisi ön plana çıkmaktadır: "İbn Cinnî'de ses-anlam ilişkisi, istikâk-ı ekber; yakın harflerden oluşan kelimelerin benzer anlamlara gelmesi; harflerin seslerinin anlama etkisi, kelimenin ritminin anlam ile irtibatı; harflerin dizilişinin anlama etkisi şeklinde temel olarak beş grupta değerlendirilir." Ayrıntılı bilgi için bk. Asutay, "el-Hasâis Ekseninde İbn Cinnî'de Ses-Anlam İlişkisine Bir Bakış", 307-320

79 İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 2/300.

80 İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 1/46.

81 İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 1/140.

82 Abdu-ttevvâb, *el-Medhal ilâ 'ilmi'l-luğa*, 112.

(مَسْمُوعُ الْأَصْوَاتِ عَلَى مَحْسُوسِ الْأَحْدَاثِ)⁸³ olarak görür. Bu, sesin bilişsel süreçlerden geçmemiş ham halidir. İbn Cinnî, buna 'yuvarlandı' anlamına gelen ve doğal ses olarak işitilen دَنَدٌ sesini örnek verir. Bu, ilk duyulduğu düzeyde sadece bir sestir ve henüz morfolojik bir vezinde kalıba girmemiştir. Dolayısıyla bu ses birimi, tayin ve delalet seviyelerini geçmeden fiil olarak da isimlendirilemez.⁸⁴

Tayin aşaması: O, ilk insanlar veya sanat/zanaat erbabı tarafından yapılan lafız seçimlerini (اِخْتِرَاعَاتٌ - تَسْمِيَةٌ)⁸⁵ tayin aşaması olarak görür. Henüz üzerinde toplumsal bir uzlaşa ve tekrarlı/uzun süreli kullanım söz konusu olmadığı için bu düzeyde seçilen sesler tam bir söz (kelam) ögesi olarak kabul edilmez. Tayin aşamasında, ses-yapı uygunluğu olan lafızlar karşımıza çıkar. Bu lafızların sessel ve duyusal nitelikleri baskındır;⁸⁶ fakat ham/doğal bir ses olmaktan da çıkıp bir manaya konulacak bir lafız için belirlenmişlerdir.

Delalet aşaması: Bu, lafızları duyusal/fiziksel kaynağını belirtmeden belli bir anlama gelecek şekilde bir toplulukta kullanmayı⁸⁷ içerir ve *lafzi delalet* aşaması olarak nitelenir. İbn Cinnî buna *ismî delalet* de demektedir.⁸⁸ Burada lafızların arketiplerini sesler oluşturmaktadır. Lafzi delalet aşamasında daha önceden belirlenen ve sestten üretilen lafız o kadar çok kullanılmıştır ve üzerinden o kadar çok zaman geçmiştir o kelimenin sese dayalı ilk anlamları kaybolmuştur ya da bilinmez. Çünkü kullanılan ve belli bir anlama delalet eden lafız, duyuların ve ses organları ve olaylarının konusu olmaktan çıkıp lafzi bir delaletin ve vaz'ın konusu olmuştur. Böylece her toplum, zaman içerisinde kendi dilini seslerden türettiği lafızları kullanarak oluşturabilir.

Sonuç

İbn Cinnî, dilin kökenine dair söylenen, tevkîfî, uzlaşa ve doğalcılık şeklindeki üç temel teoriyi açıklar. Fakat bu üç görüşten birini tercih et-

83 İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 2/158.

84 İbn Cinnî, *Sirru sına'âti'l-i'râb* 2/247; Vâfî, *İlmü'l-luğa*, 104.

85 İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 1/23, 2/299; İbn Cinnî, *Sirru sına'âti'l-i'râb*, 1/245.

86 İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 2/454.

87 İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 1/33, 2/454. İbn Cinnî'nin delalete yaklaşımı için bk. Daşkiran, "İbn Cinnî'ye Göre Anlamı Etkileyen Unsurlar", 722-736.

88 İbn Cinnî, *el-Hasâis*, 2/189, 3/98.

mediği için tevakkuf ehlinde sayılmalıdır. Bununla birlikte bu teorilerin her birini kendi bağlamında ayrı olarak değerlendirdiğini ve doğru kabul ettiğini de söyleyebiliriz. Nitekim köken olarak kabul edilen ilk dilin ortaya çıkışında tevkîfî olduğu, diğer dillerin oluşumunda uzlaşî görüşünü kabul ettiği sonucunu ifade ediyoruz. Uzlaşî teorisine temel olması yönüyle doğal sesleri dilin ortaya çıkış nedeni olarak sunması ve güçlü bir görüş olarak benimsemesi de onun doğalcı teoriyi özellikle vurguladığını göstermektedir.

O, dilin ilahi bir bağış olduğu görüşünü oldukça önemser. Tevkîfî görüşünü köken dil tartışması bağlamında inceler. Bu tutumunda, dillerin olağanüstü yapısı, içinde bulunduğu ilim topluluklarının bu görüşü benimsemeleri ve nakil kaynaklı bilgiler etkili olmuştur. Bununla birlikte o, uzlaşî teorisine de ayrıca yer verir.

İbn Cinnî, Allah'ın isimleri Âdem'e öğretmesiyle ilgili âyetin tevkîf görüşüne delil olmayacağını, âyetin uzlaşî görüşü için tevil edilebileceğini söylemektedir. Bu yorumuyla ilham ve uzlaşî görüşlerini telif etmeyi amaçlamaktadır. Âyetin yorumunda insandaki dili ortaya koyma potansiyelini vurgulayarak meleke teorisine de değinmiş olur.

İbn Cinnî'nin dili toplumların uzlaşısı ve kendilerini ifade ettikleri sesler olarak tanımlaması da uzlaşî görüşünü destekler. Dilin bu şekilde ortaya konulmasıyla onun, duyusal-tayin-delalet-soyutlama olmak üzere dört aşamayı içerdiğini tespit ettik. Onun uzlaşî görüşünü açıklamasındaki özgün yanının bu aşamaları içermesi olduğunu düşünmekteyiz. Ortaya koyduğu bu düzeyler hiyerarşik bir süreç olarak dilin oluşumu konusunda bütünlükçü bir perspektif sunmaktadır.

Ona göre dilin uzlaşî sebebiyle ortaya çıkması rastlantılarla değil dilin sözcüklerini ilk vazeden insanların bilinçli tercihleriyle açıklanmalıdır. Tayinden delalete, buradan da soyutlama aşamasına geçiş sürecinde bu mantıksal nedenler ve makul seçimler etkilidir.

Fârâbî dilin kökeninin, seslerin yansıması ve bunların taklit edilmesiyle birlikte ilk insanların seçtikleri lafızlar üzerinde anlaşmalarına dayandığını ifade eder. Böylece uzlaşî teorisini felsefi olarak açıklar. İbn Cinnî'nin dilin uzlaşî sonucu olmasıyla ilgili görüşlerini, kendisinin ulaştığı felsefe kaynaklarından aldığı, özellikle de Fârâbî'nin eserlerinden etkilendiği değerlendirilmektedir.

İbn Cinnî'nin dilin kökeni ve ortaya çıkmasına dair en kabul edilebilir görüş dediği ses-taklit teorisi diğer iki görüşe göre en nesnel bilgileri haizdir. Çünkü sesler, duyusaldır ve dilin temelidir. Ona göre doğal seslerin yansıma yoluyla insanlar tarafından taklit edilmesi, bu seslerden lafızların seçimi, daha sonra da seçilen lafızların belirli anlamlar için kullanılması doğal dillerin oluşumunu somut bir şekilde izah etmektedir. Nitekim onun dili tanımlarken onu seslerle özdeş kılması da bunu göstermektedir. Onun sesleri dilin ortaya çıkış nedeni olarak açıklaması çağdaş dönemdeki yansıma-taklit teorileri açısından değerlendirilebileceği gibi bunlara temel de kılınabilir. İbn Cinnî dildeki seslerin meydana gelmesini tabiattaki doğal seslerle ilişkilendirmiştir. Ona göre insan, bir tarafta tabiattaki hareket, ses ve canlılığa maruz kalırken diğer tarafta bu sesleri birbirinden ayırarak seçimlerde bulunur ve onları lafız olarak tayin eder.

İbn Cinnî'nin dilin kökeniyle ilgili ortaya koyduğu ses-taklit görüşü dilin uzlaşısallığıyla da ilgilidir. Fakat “dil kökeni seslerdir” görüşünde vurgu daha çok doğal sesler, bunların duyusal olarak işitilmesi, ses organları ile taklidi, yansıma ve belli anlamlara gelecek şekilde seslendirilmesine yapılırken; ‘uzlaşım’ görüşünde vurgu daha çok, üzerinde anlaşılabilir lafzın duyusallıktan bağımsız olarak belli bir mana üzere bir toplumda kullanılabilmesidir. Dolayısıyla ilkinde duyusal durum ve tabii ses olayları ikincisinde ise o lafızların delaleti ön plana çıkmaktadır. Burada delalet, bir lafız üzerinde toplumsal uzlaşımın açık bir şekilde görüldüğü anlamsal ve edimsel bir aşamadır.

Kaynakça

Abduttevvâb, Ramazan. *el-Medhal ilâ 'ilmi'l-luġa*. Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 1417/1997.

Aksan, Doġan. *Her Yönüyle Dil: Ana Çizgileriyle Dilbilim*. Ankara: TDK Yay., 2015.

Altınörs, Atakan. *50 Soruda Dil Felsefesi*. İstanbul: Bilim ve Gelecek Kitaplığı Yay., 3. Basım, 2016.

Altınörs, Atakan. *Dil Felsefesi Sözlüğü*. İstanbul: Paradigma Yay., 2000.

Altınörs, Atakan. *Dil Felsefesi Tartışmaları: Platon'dan Chomsky'ye*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayıncılık, 2015.

Arvas, Hamdullah. "Kelâm'da 'Ta'lîm-i Esmâ': Dil Teorileri Bağlamında İlahî Mânaların İsimlendirilmesi Meselesi". *Kelâm Araştırmaları Dergisi* XVIII/2 (2020), 500-538.

Asutay, M. Mücahit. "el-Hasâis Ekseninde İbn Cinnî'de Ses-Anlam İlişkinine Bir Bakış". *EKEV Akademi Dergisi* 16/53 (2012), 307-320.

Aydın, İsmail. "Kur'an Perspektifinden Dillerin Kökeni Meselesi". *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 11/3 (2011), 95-115.

Ayık, Hasan. *Farabi'de Dil-Mantık İlişkisi*. İstanbul: Köprü Kitap Yay., 2019.

Bor, İbrahim. *Analitik Dil Felsefesinde Dil, Düşünce ve Anlam*. Ankara: Elis Yayınları, 2014.

Cevizci, Ahmet. *Felsefe Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Paradigma, 2. Basım, 2003.

Corballis, Michael C. *İşaretten Konuşmaya Dilin Kökeni ve Gelişimi*. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2003.

Çam, Elmas Gülhan. "Dillerin Kökenine İlişkin Kelâmî Yaklaşımlar: Bâkılânî Örneği". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 45 (24 Aralık 2018), 367-388.

Daşkiran, Yaşar. "İbn Cinnî'ye Göre Anlamı Etkileyen Unsurlar". *İslâmî Araştırmalar Dergisi* 32/3 (2021), 722-736.

Diyanet İşleri Başkanlığı. *Kur'an-ı Kerim Meâli*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., 4. Basım, 2011.

Dursun, Onur. "Aklin Yolu İki: Natürallizm ya da Konvansiyonalizm: Platon'dan Rousseau'ya Dilin Kökeni ve İşlevi Üzerine Bir Soruşturma". *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 36/2 (2019), 221-243.

Emiroğlu, İbrahim. *Klasik Mantiğa Giriş*. Ankara: Elis Yayınları, 4. Basım, 2007.

Fârâbî, Ebû Nasr Muhammed b. Muhammed. *Kitâbu'l-hurûf (Harfler Kitabı)*. İstanbul: Litera Yay., 3. Basım, 2018.

Hafâcî, Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed b. Sa'îd. *Sirru'l-fesâha*. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1402/1982.

İbn Cinnî, Ebu'l-Feth Osman. *Sirru sina'âti'l-i-râb*. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1421/2000.

İbn Cinnî, Ebü'l-Feth Osman. *el-Hasâis*. thk. Muhammed Ali en-Necâr. 3 Cilt. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1403/1983.

İbn Fâris, Ebu'l-Hüseyn Ahmed. *es-Sâhibî fi fikhî'l-luğa*. thk. Muhammed Ali Beydûn, 1418/1997.

İbn Sîde, Ebü'l-Hasen Alî b. İsmâîl. *el-Muhassas*. thk. Halil İbrahim Cifâl. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâ-i't-Türâsi'l-'Arabî, 1417/1996.

Kahraman, Ferruh. "Hz. Âdem'e Öğretilen İsimler: İslâmî İlimlerde Dilin Kökeni, Modern Bilimlerde Dilin Önemi". *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* VIII/2 (2021), 355-384.

Kahraman, Ferruh. "Hz. Âdem'e Öğretilen İsimler: Kültür Olgusunun Sembolik Söylemi". *Edebali İslâmiyat Dergisi* IV/2 (2020), 15-40.

Karagöz, Numan - Arslan, Hulusi. "Dilin Kökeni ve Teolojik Bağlamı". *Mesned İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 12/2 (31 Aralık 2021), 431-451.

Kefevî, Ebu'l-Bekâ Eyyûb b. Musa. *el-Külliyât*. thk. Adnan Derviş - Muhammed el-Mısırî. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1998.

Kerimoğlu, Caner. "Dilin Kökeni Arayışları 14: Neandertallerin Dili Var mıydı?" *Dil Araştırmaları* 13/25 (30 Kasım 2019), 7-53.

Parladır, H. Saim. "Saussure'un Yapısal Dilbilim Kuramının Sosyal Bilimler Metodolojisine Katkısı". *Sosyoloji Dergisi* 0-0/16 (2006).

Platon. *Diyaloglar: Kratylos*. çev. Teoman Aktürel. İstanbul: Remzi Kitabevi, 2016.

Râzî, Ebû Abdillâh Fahrüddîn. *Mefâtîhu'l-ğayb*. Beyrut: Dâru İhyâ-i't-Türâsi'l-'Arabî, 3. Basım, 1420/2000.

Renan, Ernest. *Dilin Kökeni Üzerine*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayıncılık, 2011.

Rousseau, Jean-Jacques. *Dillerin Kökeni Üstüne Deneme*. çev. Ömer Albayrak. İstanbul: İş Bankası Yay., 12. Basım, 2021.

Süyûtî, Celâlüddîn. *el-Müzhir fi 'ulûmi'l-luğa*. thk. Fuâd Ali Mansûr. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-'İlmiyye, 1418/1998.

Tehânevî, Muhammed Hâmid. *Keşşâfü ıstılâhâti'l-fünûn*. thk. Ali Dehrûc. Lübnan: Mektebetü Lübnân, 1996.

Üçok, Necip. *Genel Dilbilim (Lengüistik)*. İstanbul: Multilingual Yay., 2004.

Vâfî, Ali Abdulvâhid. *İlmü'l-luğa*. Nehdatü Mısır, ts.

Yavuz, Mehmet. "el-Hasâis". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16/275-276. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.

Yavuz, Mehmet. "İbn Cinnî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19/397-400. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.

Yavuz, Mehmet. *İbn Cinnî : Hayatı ve Arap Gramerindeki Yeri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Doktora Tezi, 1996.

Yıldırım, Fatma Berna. "Romantik Bir Mitos: Dilin Kökeni". *Bilgi Sosyal Bilimler Dergisi* 2 (01 Aralık 2012), 52-84.

Zebîdî, Ebü'l-Feyz Muhammed. *Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-kâmûs*. thk. Abdülfettâh el-Hulv. 40 Cilt. Kuveyt: Matbaatü Hükûmeti'l-Kuveyt, 1406/1986.